ԴՐՎԱԳՆԵՐ ՊԱՀԼԱՎՈՒՆԻ ՏՈՀՄԻ XIII-XVII ԴԱՐԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ

ՎՐԵԺ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

Հայոց Բագրատունյաց թագավորության անկումից հետո Պահլավունիները շարունակեցին ռազմաքաղաքական ու եկեղեցանպաստ գործունեությունը Շիրակում, ի մասնավորի՝ քաղաքամայր Անիում: XIII դարից նրանք վասալական կախման մեջ էին Զաքարյաններից և նրանց հովանու ներքո ծավալում էին ազգաշահ գործողություններ: 1225 թ. Անիի արքեպիսկոպոս է հիշվում Գրիգոր Պահլավունին, որի եղբայր Ղարիբը զինվորական էր: Նրանք 1225 թ. նորոգում են Մարմաշենի վանքը, կալվածքներ ընծայաբերում նրան[1]: Սակայն նույն թվականին Գառնիի մատույցներում Իվանե Զաքարյանի գլխավորած հայ-վրացական զորքերի՝ Խորեզմի շահի դեմ մղած ճակատամարտում Ղարիբ Պահլավունին զոհվում է[2]:

Զաքարյանների օրոք Պահլավունիների ժառանգները շարունակում են կրել այդ տոհմում սովորական դարձած «մագիստրոս» պատվատիտղոսը[3]: Նրանք գլխավորում են նաև Շիրակի հոգևոր իշխանությունը: Գրիգոր Պահլավունուց հետո Անիի արքեպիսկոպոսի պաշտոնը վարում է նրա որդի Սարգիսը[4]: Վերջինս Բագնայրի վանքի 1262 թվակիր արձանագրության մեջ հիշվում է որպես «Անի մայրաքաղաքի վերադիտող» (տեսուչ, հայրապետ), նաև «տեառն տեղոյս»[5]: Սարգսի եղբորորդի Հովհաննեսը հիշվում է որպես Շիրակ գավառի «հայրապետ», «իշխեցող տեղոյս»[6]:

Զաքարե ամիրսպասալարի մահից (1212 թ.) հետո նրա որդի Շահնշահ I-ը Վրաստանի Թամար թագուհու կողմից ճանաչվեց Զաքարյան հայկական իշխանապետության տիրակալ[7]: XIV դարում Պահլավունիների շառավիղները շարունակում էին հավատարմորեն ծառայել Զաքարյան իշխանապետին: Շահնշահ II ամիրսպասալարի օրոք՝ XIV դարի սկզբներին, Զաքարյան տան հեջուբի ազդեցիկ պաշտոնը վարում էր Զաքարիա Պահլավունին: Մի ձեռագիր հիշատակարանում (1313 թ.) նա հիշվում է

---

[1] И. О р б е л и. Избранные труды. Ереван, 1963, с. 443.

[2] *Նույն տեղում:*

[3] *Նույն տեղում, Ղ. Ա լ ի շ ա ն. Շիրակ. Վենետիկ, 1881, էջ 119, Գ. Յ ո վ ս ե փ է ա ն. Յիշատակարանք ձեռագրաց. Ա, Անթիլիաս, 1951, էջ 888, Դիվան հայ վիմագրության. պրակ I, կազմեց Հ. Օրբելի, Երևան, 1966, էջ 17 և այլն:*

[4] *Դիվան հայ վիմագրության, պրակ I, էջ 61:*

[5] K. B a s m a d j i a n. Les inscriptions arméniennes d'Ani, de Bagnair et de Marmachen. Paris, 1931, p. 368-369 (№ 180).

[6] *Գ. Յ ո վ ս ե փ է ա ն. Յիշատակարանք ձեռագրաց. Ա, էջ 891:*

[7] *Հաւաքումն Պատմութեան Վարդանայ Վարդապետի. Վենետիկ, 1862, էջ 140, 153:*

որպես «հեջուբ և առաջնորդ տանս մեծի աթաբակ ամիրսպասալար Շահնշահի», և բնորոշվում իբրև «քաջ և ընտիր պատերազմող»[8]:

Պահլավունիները XIV դարում Զաքարյանների հովանավորության տակ վարելով պետական, զինվորական և եկեղեցական բարձր պաշտոններ՝ նույնպես ծառայել են Հայրենի երկրի փառքի գործմանը: Զաքարիա Պահլավունուն տրված «քաջ և ընտիր պատերազմող» բնութագիրը խոսուն վկայություն է այն իրողության, որ նա օժտված է եղել նաև զինվորական գործառնությամբ՝ անշուշտ, պատերազմական իրավիճակում, իսկ խաղաղ պայմաններում կատարել է հեջուբի պարտականությունները: Հավանաբար, նա եղել է Շահնշահ II-ի խորհրդականը նաև զինվորական գծով: Հեջուբը Զաքարյան իշխանապետության գերազդեցիկ գործակալության տնօրինողն էր, որի իրավասությանը ենթակա էին նաև Զաքարյան իշխող տան ելևմտական գործերը[9]:

XIV– XVII դարերում Պահլավունիները նախկինի պես տիրում էին նաև Հավուց Թառի Ամենափրկիչ վանքին և նրա հողատիրույթներին: Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսը վկայում է, որ Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու (Բջնեցու) սերունդները հաջորդաբար իշխել են այդ վանքում գրեթե մինչև իր ժամանակները: Նրանք վանքը դարձրել են «զհայրենի մուլք» և «որդիք և թոռունք և յետագայ ազգատոհմք սորին (Գրիգոր Մագիստրոսի ընդգծումը մերն է.– Վ. Վ.), մի զկնի միոյ յաջորդեցին զառաջնորդութիւնն սորին ոչ միայն ի յիշխանութիւնն Հայոց, այլ և ի ժամանակս թագաւորացն պարսից մինչև գրէթէ ի ժամանակս մեր»[10]:

XV դարի առաջին կեսին Հայաստանի եկեղեցական կյանքում ազդեցիկ դեր էր խաղում արքեպիսկոպոս Զաքարիա Հավուցթառեցի Պահլավունին[11], որը էապես սատարեց Հայոց կաթողիկոսական գահաթոռը Կիլիկիայից (Սսից) իր նախնական վայր՝ Էջմիածին տեղափոխելու գործընթացներին: Հայտնի իրողություն է, որ Կիլիկիայում Հայոց թագավորության բարձումից (1375 թ.) հետո Սսի Աթոռը կորցրեց ոչ միայն պետական հովանավորությունը, այլև իր երբեմնի ազդեցությունն ու հմայքը, «զի ապականեցաւ կարգ եւ կանոնք սուրբ հարցն մերոց ի կիլիկեցոց առաջնորդացն»,– վկայում է Թովմա Մեծոփեցին[12]: «Նուիրակք եւ խրատատուք եւ եպիսկոպոսք նոցին գայթակղութեամբ զբազումս ի հաւատոցն Քրիստոսի ի բաց հանին եւ անհաւասար արարին»,– հավելում է մատենագիրը՝ նշելով նաև այլ կարգի օրինազանցություններ, որ տեղ էին գտել Սսի Աթոռում[13]: Թովմա Մեծոփեցին Կաթողիկոսական Աթոռը Էջմիածին տեղափոխելու գործի ջատագովն ու կազմակերպիչներից մեկն էր, ուստի հասկանալի են դառնում նրա որակումները:

1439 թվականից սկսած՝ Վայոց ձորի Հերմոնի վանքի սան և Գրիգոր Տաթևացու փառասուն աշակերտ Հովհաննես վարդապետի հետ միասին Թովմա Մեծոփեցին ե-

---

[8] Գ. Յ ո վ ս ե փ ե ա ն ց. Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք Հայոց պատմութեան մէջ. Անթիլիաս, 1969, էջ 8:

[9] Հ. Մ ա ն ա ն դ յ ա ն. Երկեր. Գ, Երևան, 1977, էջ 182:

[10] Զամբռ, շարագրեցեալ ի Սիմէօնէ կաթողիկոսէ Երեւանցւոյ. Վաղարշապատ, 1873, էջ 276:

[11] Նույն տեղում, էջ 277:

[12] Թ ո վ մ ա Մ ե ծ ո փ ե ց ի. Պատմագրություն, աշխ. Լ. Ս. Խաչիկյանի. Երևան, 1999, էջ 224:

[13] Նույն տեղում, էջ 225–229:

ռանդուն գործունեություն է ծավալում Կաթողիկոսական Աթոռը Սսից Էջմիածին տեղափոխելու համար: Նրանց սատար են կանգնում նաև Արտազի Գրիգոր եպիսկոպոսը, ինչպես նաև Զաքարիա Հավուցթառեցի Պահլավունի արքեպիսկոպոսը, Բջնիի եպիսկոպոս Հովհաննեսը: Նրանց ջանքերով և Կարա-կոյունլու թուրքմենների փադիշահ Ջհանշահի, Երևանի կառավարիչ Յաղուբի օժանդակությամբ 1441թ. Վաղարշապատում գումարվում է համազգային ժողով, որին մասնակցում էին նաև հայ ազատներ, տանուտերեր: Ժողովականների մեջ հիշվում են նաև «տէր Զաքարէն Հաւուց Թառայ ի յազատորդեաց» և Պահլավունիների հինավուրց ոստան Բջնիից վերոհիշյալ Հովհաննես եպիսկոպոսը[14]:

Կաթողիկոսական Աթոռի փոխադրումը վառ ապացույց էր այն իրողության, որ Էջմիածինը դարձել էր համազգային մտավոր-մշակութային և հոգևոր-եկեղեցական կենտրոն, որն ի զորու էր համախմբել ժողովրդին և դառնալ նրա գոյատևման հուսալի երաշխիքը: Էջմիածինը նաև քաղաքական հույսեր էր ծնում հայ ազատանու, ժողովրդական լայն խավերի մեջ: «Լրումն եհաս ժամանակի փրկութեան Թորգոմեան ազգիս»,– գրում է ժամանակակից պատմագիրը[15]:

Պահլավունիների շառավիղները լիովին հաղորդակից էին երկրում իշխող տրամադրությանը և գործուն աջակցություն էին ցուցաբերում Էջմիածնի Մայր Աթոռի վերականգնման և ամրակայման գործընթացներին: Անշուշտ, նաև նրանց աջակցությամբ էր, որ «զաջ Լուսաւորչին ի Սսոյ գողացեալ բերին յԷջմիածին, և վերստին հաստատեցին զկաթողիկոսութիւն»[16], վկայում է Սամուել Անեցու շարունակողը: Կիրակոս Խորվիրապեցու կաթողիկոս ձեռնադրողներից էր նաև Զաքարիա Հավուցթառեցի Պահլավունին[17]:

Սակայն հաջորդ տարվա ընթացքում Հայոց նորընծա հայրապետի շուրջ ծավալվում է հակակրանքի բուռն հորձանք: Հոգևոր դասի որոշ պարագլուխներ դավ են նյութում նրա դեմ՝ գահընկեց անելու, հոգևոր բարձրագույն իշխանության ուղենիշներն իրենց կամեցած ձևով փոխելու մտադրությամբ: Կաթողիկոսի գահի հնարավոր հավակնորդներ էին դիտվում Հովհաննես Հերմոնեցին, Արտազի Գրիգոր եպիսկոպոսը և Զաքարիա Հավուցթառեցի Պահլավունին: Վերջինս արդեն ծերացել, տկարացել էր, և թվում է, թե առանձին եռանդ չպետք է դրսևորեր այդ ուղղությամբ: Սակայն Հայոց կաթողիկոսի դեմ ծառացողները Զաքարիային հղած թղթում նրան մեղադրում են Կիրակոս Խորվիրապեցուն կաթողիկոս ձեռնադրելու համար: Արձագանքելով բանսարկուներին, Զաքարիան «ընդունակ եղեւ չարին» և նրանց հետ մեկնեց Հովհաննես Հերմոնեցու մոտ, որը «նոյն ժամայն ժողովեաց զբազում անուղղայ եպիսկոպոսք եւ քահանայք», որից հետո նրանք մտան Էջմիածնի Մայր տաճար՝ «բարկութեամբ եւ սրտմտութեամբ լցեալ»: Կիրակոս կաթողիկոսը երկնչում և «փախուստ առեալ, մտանէ ի տուն քրիստոնէի միոջ գաղտագողի»: Բայց դավ նյութողները գտան նրան և բռնությամբ տարան Երևանի կառավարչի՝ Յաղուբ բեկի մոտ, նրա առջև Կիրակոսին

---

[14] *Նույն տեղում, էջ 219–220:*

[15] *Նույն տեղում, էջ 230:*

[16] *Սամուէլի քահանայի Անեցւոյ Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց. Վաղարշապատ, 1893, էջ 175:*

[17] *Թ ո վ մ ա Մ ե ծ ո փ ե ց ի. նշվ. աշխ., էջ 264:*

բնութագրելով իբրև «ոչ քրիստոնյայի, կախարդի և հերձվածողի»[18]: Նրանք նպատակադրվել էին բեկի միջոցով տապալել կաթողիկոսին: Յաղուբն սկզբում մերժեց նրանց առաջարկը՝ հավանաբար, կաշառք ակնկալելով: Հարկավ, երբ Զաքարիա Հավուց-թառեցին նրան խոստացավ «անթիւ եւ անհամար արծաթ», բեկն իսկույն հրաման տվեց կաթողիկոս ձեռնադրել Արտազի Գրիգոր եպիսկոպոսին[19]: Վերջինս,– գրում է Սամուել Անեցու շարունակողը,– կաթողիկոսի Աթոռին «Նստաւ թուրքով և դաբալով»[20]: Կիրակոս կաթողիկոսի գահընկեցությունը մոտավոր հաշվումներով տեղի է ունեցել 1443 թ. ապրիլի 21-ին[21]:

XV դարի վերջերին և XVI դարի սկզբին Հավուց թառի վանահայր է հիշվում Զաքարիա վարդապետը, որը ևս Պահլավունի էր: 1487 թ. նա վերստին տիրացավ Գառնիի շրջանում իր տոհմի ժառանգական կալվածքներին, այդ կողմերին իշխող Ամիրքյամալ բեկից հինգ հազար դինարով գնելով Մանկուս, Ավանիկ, Կուտիս, Հայոց թառ, Կուտուց վանք, Ավանասար, Թառնիս, Սուրբ Սարգիս գյուղերն ու Կոխդ գյուղի կեսը: Նշված ինը գյուղերի կալվածագրում Զաքարիան հանդես չի գալիս իբրև Հավուց թառի վանահայր: Չի արձանագրվում, որ այդ գյուղերը վակֆ են արվում (նվիրաբերվում են) վանքին, քանի որ, ինչպես հավաստում է Սիմեոն Երևանցին, Զաքարիայի տոհմի անդամներն «ի բնէ անտի ազատազունք էին և անուանիք, շատազգ և հարուստք, յորոց թէպէտ ոմանք վանականք լինէին, ոմանք աշխարհականք, սակայն մի էին տամբք և ընչիւք, և իւրեանց էր համարեալ գեօղն և վանքն առանց խտրութեան»[22]:

Այս տողերում վկայված է հայ աշխարհիկ ու եկեղեցական հողատիրության միաձուլման իրողությունը[23]: Նույն Զաքարիայի խնդրանքով Սեֆյան շահ Իսմայիլ I-ի (1502–1524) կողմից Հավուց թառի վանքին տրվեց ապահարկության իրավունք, որով վանքը «ոչ խարճ դիւանի, ոչ մուլք և ո՛չ այլ ինչ հարկ տայցէ ումէք»[24]: Սակայն հետագայում «ի նուազիլ կարողութեանց և իշխանութեանց սոցա և ի բաժանիլ ազգականացն յիրերաց, սկսաւ խտրութիւն անկանիլ ի մէջ վանականացն և աշխարահականացն վասն մլքից և այլոց ընչից»: Ստեղծված պայմաններում Զաքարիա վարդապետը և իր ազգական Համազասպը Հայոց թառ, Մանկուս, Ավանիկ, Քաղբերթ և Սուրբ Սարգիս գյուղերի հողաբաժինների կեսը վակֆ են տալիս Հավուց թառի Ամենափրկիչ վանքին: Զաքարիան կարողանում է շահ Իսմայիլ I-ի հաջորդ շահ Թահմասպից մոտ 1524 թ. արտոնագիր ստանալ, որով նշված գյուղերը պետք է մուլք վճարեին Զաքարիային[25]: Այդպիսով, Հավուց թառի կալվածները ոչ թե վակֆային սեփականություն էին, այլ Զաքարիա Պահլավունու սեփական մուլքերը[26]:

---

[18] *Նույն տեղում, էջ 262–264:*

[19] *Նույն տեղում, էջ 265:*

[20] *Ս ա մ ո ւ ե լ Ա ն ե ց ի, էջ 175:*

[21] *Մ. Օ ր մ ա ն ե ա ն. Ազգապատում. Բ, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 2487:*

[22] *Զամբռ, էջ 277:*

[23] *Հայ ժողովրդի պատմություն (ակադեմիական ութհատորյակ). հ. IV, Երևան, 1972, էջ 66:*

[24] *Զամբռ, էջ 277, Ղ. Ա լ ի շ ա ն. Այրարատ. Վենետիկ, 1890, էջ 357:*

[25] *Զամբռ, էջ 278:*

[26] *Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը. հրովարտակներ, I, կազմեց Հ. Փ ա փ ա զ յ ա ն, Երևան, 1956, էջ 96:*

Ավելի ուշ, սակայն, դրությունը փոխվում է: Պահլավունի տոհմի աշխարհիկ ներկայացուցիչները հարկադրված են լինում Հայոց թառ, Կոխդ, Կուտուց վանք և Թառնիս գյուղերի մուլքերը վաճառել Հավուց թառի Ամենափրկիչ վանքին[27]:

Ձեռագիր մի հիշատակարանում հիշվում է Հակոբ վարդապետը, որը բնութագրվում է իբրև «քաջ և արի ուսուցչապետ (ռաբունապետ)», «մարդասեր և առաքինի, շնորհաբաշխ» և այլ որակումներով: Հակոբը, ըստ հիշատակագրի, «է որդի հարազատի և նահատակի ի մեծ ազգէն պարթևացի»[28]: «Ազգէն պարթևացի» արտահայտությունը թույլ է տալիս կարծելու, որ Հակոբ վարդապետը Պահլավունիների շառավիղներից էր[29]: Նույն ձեռագիր հիշատակարանում նշված են Հակոբի մեծ պապը՝ պարոն Միրզեն, պապ Վելիճանը, հայրը՝ Շմավոն քահանան (նահատակված թուրքերի ձեռքով), մայր Ազիզը, հորեղբայրները՝ պարոնտեր Հակոբը և Մելիք Աղան, եղբայրները՝ Գրիգոր կաթողիկոսն ու Աղաճանը[30]: Գրիգոր կաթողիկոսը, հավանաբար, նույն Գրիգոր XII Վաղարշապատեցի կաթողիկոսն է (1570–1587)[31]:

Առաքել Դավրիժեցին XVII դարի սկզբին Հավուց թառի եպիսկոպոսներ է հիշում Մանուկին և Մանուելին: Նրանք ևս պետք է Պահլավունի շառավիղներից լինեին[32]: Մանուելն ապրեց այն բոլոր սարսափները, որ բաժին էր ընկել իր ժողովրդին 1603 թ. վերսկսված թուրք-պարսկական պատերազմի ընթացքում: Պատերազմի թատերաբեմը հիմնականում Այրարատն էր: Իսպանացի ուղեգիր Անտոնիո դե Գուվեան, որ ականատես էր այդ պատերազմին, Շահ-Աբբասի կյանքն ու գործունեությունը լուսաբանող իր արժեքավոր աշխատության մեջ պատկերել է 1602 թ. աշնանից մինչև 1608 թ. ընդգրկող ժամանակահատվածում տեղի ունեցած անցքերը: Շահ-Աբբասի զորքի արշավուղին, ըստ այդ հեղինակի, ձգվում էր Ջուլֆայով, որը «բազմամարդ էր և բացառապես բնակեցված հայերով», Օրդուբադով, որը նույնի վկայությամբ՝ ուներ «յոթից ութ հազար բնակիչ, մեծ մասամբ հայեր», Նախիջևան քաղաքով, «որը համարյա նույնպես ամբողջությամբ բնակեցված էր հայերով»[33]: Շահ-Աբբասի զորաբանակը 1603 թ. վերջին հասնելով Երևան քաղաք՝ պաշարում է այն: Երևանը, համաձայն նույն հեղինակի վկայության,– «ամբողջովին բնակեցված է հայերով, քաղաքի հողը մշակելի ու բերրի է և հարուստ ամեն տեսակի մթերքներով»: 1604 թ. Շահ-Աբբասի կողմից կազմակերպված Այրարատի բնակչության բռնագաղթի հետևանքով հայերը հայտնվեցին ահազարհուր կացության մեջ: Հայրենի եզերքները թողնելու համար նրանց տրվեց երկու օր: Հարձակման անցած թուրքական զորքերի ճանապարհին ընկած Այրարատյան երկիրն անապատի վերածելու համար այն պետք է մարդաթափ արվեր:

---

[27] *Ջամբռ, էջ 278:*

[28] *Յուցակ հայերէն ձեռագրների Թիֆլիզի Ներսիսեան հոգևոր դպրանոցի, կազմեց Ստ. Կանայեանց, Թիֆլիզ, 1893, էջ 40:*

[29] *Գ. Յ ո վ ս ե փ ե ա ն. Խաղբակեանք…, էջ 421:*

[30] *Յուցակ հայերէն ձեռագրների Թիֆլիզի Ներսիսեան հոգևոր դպրանոցի, էջ 40:*

[31] *Գ. Յ ո վ ս ե փ ե ա ն. Խաղբակեանք…, էջ 421:*

[32] *Նույն տեղում, էջ 421:*

[33] *Մ. Ջ ո ւ լ ա լ յ ա ն. Հայ ժողովրդի XIII–XVIII դարերի պատմության հարցերը ըստ եվրոպացի հեղինակների. գիրք Ա, Երևան, 1990, էջ 138–139:*

Շահի հրամանի դեմ ըմբոստացողներ եղան: Նրանցից էին Հավուց թառի Մանուել եպիսկոպոսը, որը Գեղարդա վանքի եպիսկոպոս Աստվածատուրի հետ «առեալ զարս ոմանս ի մերձաւորաց իւրեանց՝ կարգաւորս և աշխարհականս», հրաժարվեցին տեղահանվել և մտնելով Գեղարդաձոր, թաքնվեցին մի քարայրում, հուսալով, որ պարսիկ զորականները չեն հասնի այդտեղ: Սակայն բռնագաղթն իրականացնող Ամիրգունա խան Ղաջարը տեղեկացավ այդ մասին և զինվորներ ուղարկեց նրանց գերելու համար: Զինվորներից մեկը մտավ քարայր և գլխատեց իր դեմ ծառացած Մանուել եպիսկոպոսին: Շահի զինվորները սրի քաշեցին նաև Գառնիի գավառի լեռնախորշերում ապաստանածներին՝ չխնայելով անգամ ծերերին ու երեխաներին[34]:

Այնուհետև Հավուց թառի վանահայր են հիշվում Մարկոս Ջուղայեցին[35] և ուրիշներ, որոնք, հավանաբար, այլ գերդաստաններից էին սերում:

Տակավին XIV դարում Պահլավունի տոհմի որոշ ժառանգներ, չհանդուրժելով օտար բռնատիրողների կամայականությունները, հեռացան Ղրիմի թերակղզի, որը, ինչպես գրում է XVII դ. տաղասաց, Կաֆա (Թեոդոսիա) քաղաքում ծնված Մարտիրոս Ղրիմեցին,– «ոչ էր այն մեզ երկիր սեփական, զի մեք հայ եմք ազգաւ և ցեղ Պահլաւեան»[36]:

Ղրիմում հաստատված Պահլավունիների մասին ուշագրավ տեղեկություններ կան Մաշտոցի անվան Մատենադարանում պահվող մի Հայսմավուրքում, որը գրել են տվել ջելալիների շահատակությունների պատճառով հին Նախիջևանից Ղրիմ փախած Աբրահամ Պահլավունու զավակներ Տրդատը և Աննան՝ 1690 թվին: Ջելալիների ավազակային հարձակումները կատարյալ պատուհաս էին հայության համար: Այդ մասին խոսուն վկայություններ են պահպանվել ձեռագիր հիշատակարաններում[37]: 1299 թվականին, ինչպես հավաստում է Հայսմավուրքի հիշատակագիրը, հայերից շատերը «թողլով զոսկեզօծ պալատս և զծաղկաւէտ դաշտս, զվանորայս և զեկեղեցիս աւեր, չուեալ եկին որպէս փախստական ի յԱխսարայ, որ է ի մէջ Հաշտերխանա և Ղազանու»[38]: Սակայն այստեղ էլ նրանք ենթարկվում են թաթար-մոնղոլների կամայականություններին, ուստի որոշում են հեռանալ Ղրիմ, որը դեռևս 1239 թ. գրավել էր Բաթու խանը: (Ավելի ուշ՝ 1443 թվականից Ղրիմը դարձավ ինքնուրույն խանություն՝ Գիրեյների թաթարական տան գերիշխանության ներքո): Տակավին XIII - դարի երկրորդ կեսին ջենովացիները մոնղոլ-թաթարների հետ կնքված պայմանագրով տիրացան Ղրիմի հարավարևելյան ծովամերձ տարածքներին՝ կենտրոն դարձնելով Կաֆա քաղաքը: 1299 թ. Ախսարայից գաղթած հայերն այդ քաղաքում հաստատված Ջենովայի հյուպատոսի հետ պայմանագիր («ուխտ») են կնքում, և հաջորդ տարի «իշխանք և ազնիւք և հասարակ ժողովուրդք՝ վառեալ զինու պատերազմելով

---

[34] *Ա ռ ա ք ե լ Դ ա վ ր ի ժ ե ց ի. Գիրք պատմութեանց, աշխ. Լ. Խանլարյանի. Երևան, 1990, էջ 83–85:*

[35] *Զաքարեայ Սարկաւագի Պատմագրութիւն. Վաղարշապատ, 1870, էջ 56:*

[36] *Ա. Մ ա ր տ ի ր ո ս յ ա ն. Մարտիրոս Ղրիմեցի. Երևան, 1958, էջ 144:*

[37] *Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ (1601–1620 թթ.). հ. Ա, կազմեցին Վ. Հակոբյան և Ա. Գ. Հովհաննիսյան. Երևան, 1974, էջ 179, 235, 246–247, 288, 415 և այլն:*

[38] *Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. 7442, թ. 281:*

ընդ թաթարացն ճեխքեալ զան ի Ղռիմ և բնակին ի Ֆէօտոսիա» և այլուր[39]: Ջենովացիները հաճությամբ ընդունեցին հայերին, իբրև քրիստոնյաների և գործարար հատկանիշներով օժտված տարրի: Նրանց բնակության համար հատկացվեց Կաֆայի շրջապարիսպներից դուրս ընկած լեռնոտ տեղանքը, որը պարսպապատեցին՝ բնակություն հաստատելով այնտեղ[40]: Նրանք այդտեղ հիմնեցին եկեղեցիներ (ջենովական իշխանությունները հայերին և հույներին արգելում էին Կաֆայի միջնաբերդում եկեղեցիներ կառուցել[41]):

Ղրիմում հայ գաղթականությունը հաստատվում է նաև ուրիշ բնակավայրերում՝ «ի Ղարասուպազար, ի Պաղջասարայ և ի Կեօզլով»[42]: Հայահոծ բնակչություն ունեին նաև Սուդակ, Սուրխաթ, Աքմեչիթ (Սիմֆերոպոլ), Բալակլավա, Օրաբազար (Արմյանսկ), Տավրիկյան Խերսոնես բնակավայրերը: Հայերը մեծամասնություն էին կազմում Կաֆայում, որտեղ ջենովացիների թիվը մեծ չէր: Հայերը Կաֆան համարում էին «հոյակապ և հռչակավոր մայրաքաղաք»[43], «աստվածաշեն և երկնանման մայրաքաղաք»[44]: Մարտիրոս Ղրիմեցին գրում է, որ Ախսարայից Ղրիմ տեղափոխված հայերը՝

Եկեղեցովք լցին զվայրսն ամենայն
Փոխան եկեղեցեացն, որք ի Շիրական[45]:

«Շիրականի» տակ, անշուշտ, մատենագիրը նկատի ունի Մեծ Հայքի Շիրակ գավառը, որտեղ իրենց եկեղեցաշինությամբ հայտնի էին Պահլավունիները: Կաֆայում կառուցվել է 24 հայկական եկեղեցի[46]: Տավրիկյան Խերսոնեսում հայտնաբերված խեցեղենը նմանություն ունի Անիում արտադրվածի հետ[47]: Խերսոնեսի միջնադարյան բաղնիքները նման են Պահլավունիների ոստան Ամբերդում հայտնաբերված բաղնիքներին[48]:

XIII դարի վերջին հին Նախիջևանից Ոսկե հորդա է գաղթում նաև Պետրոս Պահլավունին, որդու՝ Դավթի հետ: 1330 թ. նրանք Մաղաքիա Պահլավունու հետ տեղափոխվում են Կաֆա, կառուցում նրա բերդը[49]: Դավիթ Պահլավունին մնում է Նախիջևանում, որտեղ նա, ըստ Հայսմավուրքի հիշատակարանի, ունենում է Մեղրակ անունով որդի, իսկ վերջինից ծնվում է Մարգարը, սրանից էլ՝ Սագին: 1602 թ. Սագի Պահլավունու որդի Աբրահամը գաղթում է Ղրիմի թերակղզի: Ըստ նույն հիշատակարանի, «ի յաւերելն ջելալին՝ զերկիրն Պարսից, բազումք ի յազգէ մերմէ չուեալ անտի

---

[39] *Նույն տեղում:*

[40] *Ք. Ք ո ւ շ ն ե ր ե ա ն. Պատմութիւն գաղթականութեան Խրիմու Հայոց. Վենետիկ, 1895, էջ 103:*

[41] *Վ. Մ ի ք ա յ ե լ յ ա ն. Ղրիմահայոց պատմություն. Երևան, 1989, էջ 17:*

[42] *Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. 7442, թ. 281:*

[43] *ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Լ. Խաչիկյան. Երևան, 1950, էջ 548–549:*

[44] *Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ, Ա, էջ 175 և այլուր:*

[45] *Ա. Մ ա ր տ ի ր ո ս յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 146:*

[46] О. Х а л п а х ч ь я н. Армяно-русские культурные отношения и их отражение в архитектуре. Ереван, 1957, с. 20.

[47] А. Я к о б с о н. Средневековый Херсонес (XII–XIV вв.). М.–Л., 1950, с. 105.

[48] *Նույն տեղում, էջ 81:*

[49] *Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. 7442, թ. 281:*

գան ի Ղռիմ»[50]: Կաֆայում, ինչպես նշվեց, դեռևս XIV դարում ապաստան էին գտել Պահլավունիները: Աբրահամ Պահլավունին և իր քեռորդի Պետրոս Բագրատունին Մուղալենց Մարգարի (որը գուցե մերձակցություն ուներ Կաֆայի Պահլավունիների հետ) հովանավորությամբ նույնպես հաստատվում են Կաֆայում: Մարգարը ջենովական հյուպատոսի կողմից օժտված էր լայն իրավազորությամբ: Նա իր տնօրինության տակ ուներ նաև զորաբաժին, որը Կաֆան պաշտպանում էր թաթարների հարձակումներից: Մուղալենց Մարգարը սիրահոժար ընդունեց Աբրահամ Պահլավունուն և նրա քեռորդուն, անշուշտ, նկատի առնելով նաև նրանց ծագումը: Նա, ինչպես հավաստում է հիշատակարանագիրը,– «ի տեսանելն Աբրահամին Պահլաւունենց և Պետրոսին Բագրատունենց, պարգևեաց նոցա զբազում ինչս և զստացուածս և պալատ մի ի բնակութիւն ի պատիւ տոհմի նոցին»: Սակայն Պետրոս Բագրատունին «յետ ոչ բազում ժամանակաց առ Աստուած փոխեցաւ ՌԿԷ (1618) թուին»[51]: 1620-ական թվականներին Աբրահամ Պահլավունին կնության է առնում «զդուստրն ազնիւ Գէորքին Մուղալենց» և հարստանում նրանց օժանդակությամբ[52]:

Կաֆա քաղաքում (որտեղ հաստատվել էր Աբրահամ Պահլավունին) լայն չափերով դրսևորվեց «անեցի ղրիմաբնակ հայ ժողովրդոց ժամասիրութեան և եկեղեցաշինութեան եռանդը»[53], որին անմասն չէին Պահլավունիները: Աբրահամ Պահլավունու որդի Տրդատն իր քրոջ՝ Աննայի հետ Կաֆայում կառուցել է տալիս Ս. Նիկողայոս եկեղեցին, որը դարձավ նրանց տոհմական հիշատակների պահապանն ու սրբազնագործողը: Այդ ժամանակամիջոցում Կաֆայում դեռ պահպանվում էր Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցու ազդեցությունը: (Տակավին XIII դարից քաղաքի հայերն ունեին հայ-կաթոլիկ թեմական եպիսկոպոսներ[54]): 1475 թվականից ի վեր, երբ Ղրիմին տիրացան օսմանյան թուրքերը, հայերի վիճակը ծանրացավ, և ավելի մեծացավ ուծացման, ազգային-կրոնական դիմահեղման վտանգը: Սպառնալի չափեր էին ընդունել թուրք-թաթարական ցեղերի շահատակությունները: Մարտիրոս Ղրիմեցին՝ ժամանակակից տաղերգակը գրում է.

Յետ այսմ ամենայնի այնք որ ի Կաֆայն,
Խոշտանգեալ տաքնապին յազգէն հոնական,
Զի գայր պատերազմաւ դժնատես ազգն այն
Առնէր վնաս բազում ընչից և մարդկան...[55]

---

[50] Նույն տեղում: Ղրիմում հայերի հիմնած գյուղերից մեկը կրում էր Նախիջևան անունը, որը վկայված է գյուղի տարածքում եղած մահարձանի վրայի արաբերեն արձանագրությամբ (տե՛ս Մ. Բ ժ շ կ ե ա ն ց. Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան եւ յայլ կողմանս բնակեալս ի հայկազանց սերելոյ ի նախնեանց Անի քաղաքին. Վենետիկ, 1830, էջ 329): Գյուղը կարող էին հիմնել հին Նախիջևանից գաղթածները, որոնց մեջ գուցե եղել են նաև Պահլավունիներ:

[51] Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. 7442, թ. 281:

[52] Նույն տեղում, թ. 282–283: Կնոջ անունը Թագուհի էր (նույն տեղում, թ. 283):

[53] Ք. Ք ո ւ շ ն ե ր ե ա ն. նշվ. աշխ., էջ 83:

[54] Հայ-իտալական առնչություններ, ջենովական փաստաթղթերը ղրիմահայերի մասին, աշխ. Վ. Միքայելյանի. Երևան, 1974, էջ 31, 35:

[55] Ա. Մ ա ր տ ի ր ո ս յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 146:

XVII դարում թաթարները բազմաթիվ հայերի գերում և վաճառում էին Ղրիմի շուկաներում: Նույն ժամանակաշրջանում թերակղզում լայն քարոզչություն էին ծավալում Դոմինիկյան միաբանության կաթոլիկ միսիոներները, որոնց 1625 թ. Ղրիմի խանն արտոնեց ազատ կերպով գործունեություն ծավալել Ղրիմում, հատկապես Կաֆայում[56]:

Ստեղծված պայմաններում Կաֆայում հաստատված Պահլավունիները առանձնահատուկ հոգածություն են դրսևորում իրենց տոհմի հարատևման, նրա ավանդների պահպանման ուղղությամբ: Ուշագրավ է, որ վերը հիշված Տրդատ և Աննա Պահլավունիներն իրենց հիմնած եկեղեցում պահվող Հայսմավուրքում արձանագրում և իրենց տոհմի շառավիղներին պարտավորեցնում են «յետ մահուան իւրաքանչիւրոց հարց աճեցուցանել զարական ճիւղս իւրեանց ի վերայ ծառոցն, առ ի յիշատակ տոհմին իւրեանց» և յուրաքանչյուր տարի նույն եկեղեցում կազմակերպել տոնախմբություն՝ տոհմի նահատակների հիշատակը ոգեկոչելու համար[57]:

ОЧЕРКИ ИСТОРИИ РОДА ПАХЛАВУНИ В XIII–XVII вв.

ВРЕЖ ВАРДАНЯН

Р е з ю м е

После падения Багратидского Армянского царства княжеский род Пахлавуни в основном функционировал в провинции Ширак, в частности, в столице средневековой Армении–Ани. Представители рода Пахлавуни всячески содействовали жизнеспособности армянского общества и государственности. В XII–XIV вв. они твердо придерживались курса Захаридов, играя видную роль в государственной иерархии северо-восточной Армении. Пахлавуни ярко отличились на военно-политическом, религиозном и культурном поприще. Вплоть до XVII в. отпрыски Пахлавуни сохраняли феодальный сюзеренитет над имениями монастыря Хавуц тар. Архиепископ Захария Пахлавуни в 1441 г. содействовал перемещению престола католикоса всех армян в Эчмиадзин. Из-за тяжелых гонений со стороны иноземных завоевателей потомки Пахлавуни в XIV, затем в XVII вв. были вынуждены переселиться на Крымский полуостров.

---

[56] *Վ. Մ ի ք ա յ է լ յ ա ն. Ղրիմահայ գաղութը Արևելք-Արևմուտք հարաբերությունների ոլորտում (13–18-րդ դարեր). Երևան, 2000, էջ 186–187:*

[57] *Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. 7442, թ. 283:*